

Simon Zsolt (1981) régész, doktorandusz; kutatási területe a hettitológia és az indogermanisztika.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Trója, azaz Wiluša. Az Iliász történeti háttéréről* (2004/3).

Ki őrzi a hettita határt?

A hettita sziklareliefek és ikonográfiájuk néhány kérdése

Simon Zsolt

BEVEZETÉS

lóniában két kőbe vésett képe is megvan e férfinak [ti. Szeszósztisz egyiptomi királynak], az egyik az Epheszoszból Phókaiába, a másik a Szardiszból Szmürnába vezető úton. Mindkét helyen egy öt szpithamé nagyságú emberalak van a sziklába vésvé, amint jobb kezében lándzsát, a balban nyilat tart, s egyéb fegyverzete is hasonló, félig egyiptomi, félig etiópiai. A mellén egyik vállától a másikig egyiptomi szent betűkkel írt felirat húzódik meg, amely így szól: „Ezt az országot a saját vállammal szereztem meg.” Az egyik helyen nem jelzi, hogy kicsoda ő, és honnan való, a másikon azonban megmondja. Bár némelyek, akik látták ezeket az alakokat, azt tartják, hogy Memnónt ábrázolják, nagyon messze járnak az igazságtól.

Hérodotos, *A görög-perzsa háború*, II. 106.
Murakózy Gyula fordítása

A hettita monumentális művészet a hettita (és anatóliai) régészet egyik leglátványosabb eleme, amely a hettita civilizációt még a nem szakmabeliek szemében is egy rangra emeli (emelné) más kultúrák a földrajzi körülmények miatt jobban megmaradt emlékeivel. Ezen emlékek megértése azonban mindmáig igen komoly nehézségeket jelent a kutatásnak, hiszen olykor a legegyszerűbb kérdésekre (mit/kit ábrázol az emlékmű? miért készítették?) sincs egyértelmű válasz, mégis, remélhetőleg közelebb járunk a valósághoz, mint Hérodotos, aki munkája II. 106. fejezetében viszonylag szabatos leírását adja egy hettita sziklareliefnek (Karabel A) – amelyet azonban Sesóstris fáraó emlékművének tart.¹

A sziklareliefek jellegzetes műfaja a hettita monumentális művészetnek, s két fő csoportra szokás osztani őket: az isteneket, ill. a halandókat (nagykirályokat, hercegeket, helyi uralkodókat) ábrázoló reliefekre.² Közülük kiemelkedik egy ábrázolásukat tekintve szorosan összefüggő csoport, melybe a következő reliefek tartoznak: Hanyeri, Hatip, Hemite, Ímamkulu, Karabel A és Karabel B. E reliefek mindegyikén látható egy férfialak (is), felkunkorodó orrú saruban, rövid szoknyát viselve, derekán karddal, fején kerek sapkát vagy sarvkoronát hordva, kezében lándzsát fogva, vállán pedig íjat tartva (1–5. ábra³).

1. ábra. A hanyeri relief (Ehringhaus, Felsreliefs, 77)

2. ábra. A hatipi relief (Ehringhaus, Felsreliefs, 104)

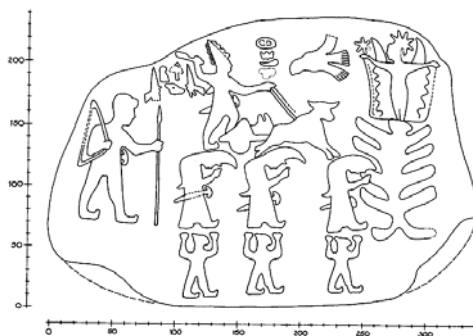
A RELIEFTÍPUS FUNKCIÓJA

A legtöbb kutató azt hangsúlyozza, hogy e reliefek utak mentén álltak, vagy legalábbis közlekedés-földrajzi szempontból fontos helyeken, mint hágók és átkelők, és/vagy a kultusz szempontjából kiemelkedő helyeken, folyók, források közelében.⁴ Ebből természetesen a funkciójuk még nem derül ki, így számos kutató – elsősorban földrajzi helyzetük alapján – határreliefekként határozta meg őket, vagy az utazók számára készült utalásként, „erődemonstrációként”, kinek a földjén is járnak.⁵ E hihetőnek tűnő feltételezés igazolására jelenleg azonban csak egyetlen lehetőség kínálkozik: a fentebbi csoportból ugyanis a hatipi relief Tarhuntaşša (másképp a Hulaya-folyó országának) vidékén fekszik, épp azon az államén, melynek határleírása az egyetlen ránk maradt igazán részletes határleírás. E határról rögtön két szöveg is szól, az Ulmi-Tešub-szerződés (CTH 106)⁶ és az ún. Bronztábla.⁷ A kettő közül a Bronztábláé a részletesebb, az Ulmi-Tešub-szerződés vonatkozó része gyakorlatilag ennek rövidített formája.⁸ „Csak” térképre kell vetíteni a határleírást, hogy megtudjuk, vajon a relief tényleg a határon állt-e vagy sem.

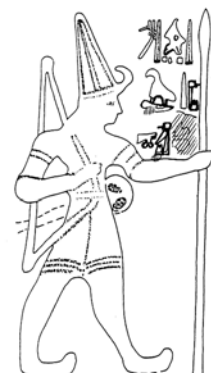
Jelen dolgozat az ELTE BTK „Az ókori Elő-Ázsia régészete” programjára benyújtott záródolgozatom a Magyar Állami Eötvös-ösztöndíj által támogatott kutatásaim keretében átdolgozott (és itt jelentékenyen lerövidített) változata. A hettita és hieroglif luvi idézeteket eredetiből a szerző fordította.

3. ábra. A hemitei relief
(Ehringhaus, Felsreliefs, 110)

4. ábra. Az imamkului relief
(Ehringhaus, Felsreliefs, 72)

5. ábra. A Karabel A relief
(Hawkins, Tarkasnawa, 6 nyomán)

A határok pedig a következőképpen vannak számára kijelölve: Pitašša felől a Hauwa-hegy, Zarniya *kantannája* és Šanantarwa a határa. Míg Zarniya *kantannája* a Hulaya-folyó országához tartozik, addig Šanantarwa Pitašša felől Nahhanta volt régen a határa. Apám beljebb vitte a határát és apám szerződés-tábláján az arimmattai forrasszentély volt a határ. Most én, a Nap visszaállítottam a korábbi határát. Pitašša felől, Arimmattától (kezdődően) így Nahhanta és Hauttašša a határ. Nahhanta és Hauttašša pedig a Hulaya-folyó országához tartoznak. A Huwatnuwanta-hegytől a *hallapuwanza* a határa, a *hallapuwanza* pedig a Hulaya-folyó országához tartozik. Kuwaršawanta mögött fenn a Kutya Huwaši-köve a határa. Uššától Zarata a határa, Zarata pedig a Hulaya-folyó országához tartozik. Wanzataruwától Harazzuwa a határa, Harazzuwa pedig Ušša országához tartozik. A Kuwakuwalyatta-hegytől apám régebbi szerződésében Suttašna volt a határa. De úgy történt, hogy maga az apám tette meg Šantimmát határává. Šantimma pedig a Hulaya-folyó országához tartozik. Wanzataruwától (és) Kunzinašától az Arlanta-hegy és Alanā a határa. Alanā a Hulaya-folyó országához tartozik, a víz pedig, amely az Arlanta-hegyen fenn (fakad), a Hulaya-folyó országához és Hattihoz fele-fele arányban tartozik. Sinwantától a Lula-hegy és a *Damnaššuru*-keveréklények hegyei a határa. Ninainta pedig a Hulaya-folyó országához tartozik. Azonban az Aranybányászok Fegyvere, mely mögötte (terül el), hozzám, a Naphoz tartozik. Zarnuššától Harmima volt a határa. Én, a Nap Uppaššanát tettem meg határává, Uppaššana pedig a Hulaya-folyó országához tartozik. Zarwišától a Šarlaimmi-hegy, a *hinnaruwa*-víz forrasszentélye a határ. A Magas Hegytől Šalliya a határ.

A Bronztábla. IV. Tudhaliya heত্তita nagykirály és Kurunta, Tarhuntašša alkirályának szerződése, §3, 18 – §7, 48.
Simon Zsolt fordítása

A határleírást legalaposabban török régészek egy csoportja vizsgálta meg, eredményeik a következőképpen foglalhatóak össze:⁹

A Bronztábla szövegének legfontosabb pontja az a megfogalmazás (I. 61), miszerint „*Parhā városától a Kaštaraya-folyó a határ*”, ez ugyanis kifogástalanul azonosítható Pergé városával és a Kestros (Aksu Çay) folyóval, s ez a folyó képezi Tarhuntašša nyugati határát. Utána már csak Walma területe jön a határleírásban (I. 64–67), ami értelemszerűen e folyó forrásvidéke, vagyis az Eğridirtó. Ebből az következik, hogy amikor a határleírás megkezdődik Pitaššával közös szakaszánál (I. 18), akkor erről a vidékről kell indulnunk (a keleti sarokpont a már régebben azonosított „Magas Hegy”, a Bolkar Dağları, amely Šunaššura-szerződésben szerepel Kizzuwatna és a Hettita Birodalom határaként). Magának az északi határnak a Yalburt–Köylütöluyayla–Emirgazi-vonaltól, vagyis IV. Tudhaliya műemlékeitől délre kellett húzódnia. A megnevezett települések jelenlegi tudásunk szerint természetesen azonosít(hat)atlanok, ám több olyan elemet is megnevez a forrás, amely révén meghúzhatjuk a határt. Az első az arimmattai forrasszentély (KASKAL.KUR), amelyet fekvése nyomán nagy valószínűséggel Eflatun Pınarral lehet azonosítani. A másik forrasszentélynek a Mek(k)e Dağı vulkáni tava kínálkozik. Ez máris megadja az északi határ két pontját, mely vonalnak jellegzetessége az a nyolc hegy, amelyek Pitaššától kezdve a határt képezik (a Hauwa-hegy, a Huwatnuwanta-hegy, a Kuwakuwalyatta-hegy, az Arlanta-hegy, a Lula-hegy, a *Damnaššuru*-keveréklények hegyei, a Šarlaimmi-hegy és a Magas Hegy). A török régészek ezeket azokkal az inaktív vulkáni hegy(lánc)okkal azonosítják, amelyek ma is uralják a tájat. Ami zavaró, az a sarokpontok közötti vidék legfeltűnőbb képződményének, az ország másik nevét adó Hulaya-folyó (a Çarşamba Suyu) Konya-fennsíki „deltavidékének” (gazdag elágazásainak, illetve forrásainak) teljes hiánya a határleírásban. Minthogy ez a határleírásban meg sem említetik, a határ nyilvánvalóan kikerülte ezt a vidéket vagy az északi, vagy a déli irányban; ha a hegyekre való folyamatos hivatkozást vesszük figyelembe, akkor inkább dél felé. Akárhogy is, a hatipi relief épp azon a ponton kerülnek el, ahol az Arimmatta felől jövő határvonal megtörik, mert ki kell kerülnie a Hulaya-folyó „deltavidékét”.

Ennek alapján nagy valószínűséggel feltehető, hogy a hatipi sziklarelief a határ megjelölésére szolgált. Méretei és környezete is alkalmassá tették erre a szerepre: a talajtól nagyjából hat méter magasságban található a körülbelül életnagyságú relief, egy tizenöt-húsz méter magas sziklafal többé-kevésbé konkáv formájúra lecsiszolt középső felületén,¹⁰ amely egykor – függetlenül a mai rossz viszonyoktól – jól látható lehetett, így figyelmeztethette az utazót, hogy már Tarhuntašša földjén jár.

Ha tehát a hatipi határreliefként azonosítható, ez kiterjeszhető az ikonográfiailag vele azonos karabeli reliefekre is. E reliefek földrajzi-fizikai adottságai megfelelnek egy ilyen azonosításnak, hiszen mint korábban utaltam rá, némelyiket már pusztán fekvése alapján határreliefként azonosítottak be. A karabeli reliefek egy hágón találhatóak meg, az életnagyságnál valamivel magasabb A relief a hágó kijáratánál egy délnek néző sziklafalba van vésvé harmincöt-negyven méter magasra, így a déli irányból érkezőknek feltétlenül látniuk kellett; míg a B az

északi kijáraton túl helyezkedik el, szintén olyan pozícióban, hogy aki arra járt, látta.¹¹ Azt a kérdést, ez a funkciót illető megállapítás mennyire igaz a hasonló, de nem azonos reliefekre (Hanyeri, Hemite, Ímamkulu), lentebb tárgyalom.

Itt érdemes megemlíteni egy rokon jelenséget, a sziklafalba vésett rövid feliratokat, amelyekhez azonban relief nem társul, ezek a következők: KARABEL C1 és C2, SURATKAYA 1–6.¹² Sajnos ezek a feliratok roppant töredékesek, így értelmezésük enyhén szólva is nehézségekkel terhes; mindazonáltal a fennmaradt jelek alapján bizonyos, hogy KARABEL-nél legalább a C2 esetben egy mirai uralkodói titulátúra szerepel,¹³ s ez, valamint a fekvése (Karabel B mellett) szintén határjelölési funkcióra utal. SURATKAYA-nál hercegi feliratok találhatóak és a felfedező határjelölő funkciójuk mellett érvel.¹⁴

AZ ÁBRÁZOLÁSOK ALANYAI

A reliefek funkciójának hozzávetőleges tisztázása után a következő, logikusan adódó kérdés, kiket ábrázolnak e domborművek? Általános feltételezés szerint azokat a személyeket, akiket a relief melletti feliratok megneveznek, vagyis királyokat és a királyi család hercegeit.¹⁵ A kérdés ikonográfiáját megvizsgálva azonban komoly problémák merülnek fel. Ennek megértéséhez előbb szükséges röviden bemutatni a hettita nagykirályok ábrázolásainak típusait, melyet Th. van den Hout dolgozott fel:¹⁶

Az első típusban (A.) az uralkodó hosszú kabátban áll, fején kerek sapka, kezében az alsó végén visszakunkorodó bot, a *kalmuš*

(továbbá fülében fülkarika; lábán felkunkorodó orrú saru; derekán kard). Ez tökéletesen megegyezik a yazılıkayai sziklaszentély 34. reliefjén ábrázolt Napisten öltözkékével, ugyanis a király („UTU⁵⁷ – „én, a Nap”) a Napistent reprezentálja a földön, s ezt juttatja kifejezésre a ruházata.

A másik típusban (B.) az uralkodó rövid szoknyában jelenik meg, fején szarvkoronával és kezében fegyverrel: lándzsa és/vagy íj (továbbá fülében fülkarika; lábán felkunkorodó orrú saru; derekán kard). Figyelemreméltó, hogy az uralkodó a kizárólagosan isteni attribútumnak tartott szarvkoronát viseli.¹⁷ Ennek felbukkanását Th. van den Hout a következőképp magyarázza:¹⁸ III. Muršili volt az, aki elsőként nem csupán a Napistenhez hasonlítottatta az uralkodót az ábrázolásokban, hanem egy másik istenséghez is, amely azonban nem szükségszerűen jelentette azt, hogy az uralkodó életében megistenült, vagy istenként tisztelendő. Ezt a lépést tette meg azonban már IV. Tudhaliya, aki azzal az igénnyel lépett fel, hogy áldozatokat mutassanak be neki életében, mint istennek.¹⁹

A két típust a következő ábrázolások alapján lehetett meg-
rajzolni:²⁰

6. ábra. III. Muršili pecsétje (Neve, Hattuša, címlap nyomán)

Uralkodó	A. típus:	B. típus:
II. Muwatalli	Sirkeli 1 sziklarelief SBo I 38 pecsét SBo I 39 pecsét SBo I 40 pecsét	–
III. Muršili	Bo 90/266 (= 90/492 és 90/852) pecsét	Pecsét ²¹
III. Hattušili	–	Fıraktın sziklarelief
IV. Tuthaliya	Yazılıkaya 64 sziklarelief Yazılıkaya 81 sziklarelief	Boğazköy 19 sztélé RS 17. 159 pecsét Pecsét ²²
II. Šuppiluliuma	–	Boğazköy–Südburg 2. kamra
Bizonytalan	Alaca Höyük dombormű az ún. Boston Fist Sirkeli 2 sziklarelief	
Valójában azonban Th. van den Hout a B. típus alatt két, jól elkülöníthető csoportot vont egybe: ²³		
B/I.		
Boğazköy 19	szarvkorona	lándzsa (ferdén)
RS 17. 159 pecsét	szarvkorona	lándzsa (ferdén)
Pecsét ²²	szarvkorona	lándzsa (ferdén)
IV. Tudhaliya		
IV. Tudhaliya		
IV. Tudhaliya		
B/II.		
Pecsét ²¹	szarvkorona	lándzsa, íj
Südburg 2. kamra	szarvkorona	lándzsa, íj
III. Muršili (6. ábra)		
II. Šuppiluliuma (7. ábra)		
Jól látható, hogy az általam vizsgált sziklareliefek ez utóbbi (B/II.) ábrázolás-típussal megegyeznek (B/II/a), illetve rokonok (B/II/b). Ám ezeken nem a „megfelelő” személyek és nem a „megfelelő” ikonográfiával fordulnak elő:		
B/II/a.		
Karabel A	szarvkorona	lándzsa, íj
Karabel B	szarvkorona	lándzsa, íj
Hatip	szarvkorona	lándzsa, íj
Tarkasnawa		
N. N. (király)		
Kurunta		
B/II/b.		
Hemite	kerek sapka	lándzsa, íj
Hanyeri	kerek sapka szarvval	lándzsa, íj
Ímamkulu	kerek sapka szarvval	lándzsa, íj
X-TONITRUS REX.FILIUS		
Kuwanamuwa REX.FILIUS		
Kuwanamuwa REX.FILIUS		

7. ábra. Boğazköy-Südburg, 2. kamra reliefje (van den Hout, *Ikonographie*, Sp. 550)

8. ábra. A karasui relief (Hellenkemper – Wagner, *Karasu*, Pl. XXXIIa nyomán)

9. ábra. Az aleppói 7. relief (Kohlmeyer, Tempel, Taf. 15 nyomán)

Ezek a reliefek több szempontból is szabálytalanok. Az első csoport (B/II/a.), noha ikonográfiailag tökéletesen megfelel a hattita nagykirályok ábrázolásainak, nem hattita nagykirályokat ábrázol. Kuruntáról pecsétjei nyomán ugyan tudjuk, hogy egy átmeneti időre, zavaros körülmények között, trónbitorlóként hattita nagykirály lett,²⁴ s ez megmagyarázná ikonográfiáját; azonban Tarkasnawa sosem viselt nagykirályi rangot, amikor feltűnik forrásainkban (vagyis a KARABEL A feliraton és a pecsétjein).²⁵

Véleményem szerint a probléma megoldását egy e kérdésben mindeddig figyelembe nem vett ábrázolás-csoport adja: a Szarvas-istennek is nevezett Védőisten, hattitául In(n)ara, luviul Kurunta ikonográfiája.²⁶ Ezen isten ábrázolásának több típusa van, de közös jellemzőjük a felkunkorodó orrú saru, a rövid szoknya, a kard, a szarvkorona és hogy állatán, a szarvason áll (innen is vált beazonosíthatóvá). Van olyan ábrázolása, ahol *kalmušt* tart a kezében (Schimmel-rhyton) vagy a vállán (a çorumi sztélé). Egy másik csoportjában azonban már íjat tart a vállán (tehát majdnem azonos az általam vizsgált típusal), ilyen az altinyaylai sztélé és a malatyai relief. A harmadik típusa pedig teljes egészében megegyezik a B/II/a. típusal: kezében lándzsa, vállán íj: ilyen a karasui (8. ábra),²⁷ és az aleppói 7. relief (9. ábra)²⁸ – ez utóbbinál szarvason sem áll, tehát az azonosság tökéletes. S a viták elkerülése végett az aleppói domborművön az alak melletti hieroglif luvi felirat egyértelművé teszi, hogy Kurunta istenről van szó.

Miképp segít nekünk ez a megfigyelés? Behelyettesítve ezt a fentebbi csoportosításba, megállapíthatjuk, hogy a B/II/a. típus nem az uralkodót, hanem Kurunta istent ábrázolja,²⁹ amely tökéletesen feloldja a fentebbi ellentmondásokat, s – mivel a Védőistent ábrázolja – meglehetősen jól illeszkedik a karabeli és hatipi reliefek esetében a vélelmezett határjelölő funkcióhoz. Felmerülhet ugyan, hogy itt a *megistenült* uralkodóról lenne szó, ez azonban nem oldaná meg a fentebb tárgyalt problémákat; másrészt miért azonosult volna Kuruntával a hattita uralkodó, a Nap? Harmadrészt érdemes megfigyelni, hogy az egyedüli uralkodó,

akinek istenítését vélelmezni lehet, IV. Tudhaliya ábrázolásai egy eltérő ikonográfiai típusba tartoznak (B/I.). Anélkül, hogy a B/I. típus elemzésébe belemenék, szükségesnek tartom felhívni a figyelmet, hogy tökéletesen megegyezik a Viharistent ábrázoló, Gaziantep környékéről származó relieffel.³⁰

A B/II/b. típusban további problémák lépnek fel. Az alakok, noha megjelenésük amúgy azonos lenne a Szarvas-istennek, nem szarvkoronát, hanem kerek sapkát viselnek (mint amilyet az A típusban szokás). Csakhogy ez a sapka szarvval díszített, ami istenségre utal.³¹ Négy olyan esetet ismerünk még, ahol ez a fejfedő meg-

jelenik és nem isten hordja: a fentebb tárgyalt mirai Tarkasnawa király ún. Tarkondemos-pecsétlője,³² az igen rossz állapotban megmaradt Taşçı A relief két férfialakja, és a Taşçı B relief.³³

Míg a Taşçı B relief melletti felirat mindmáig nem tisztázott, ha J. D. Hawkins új értelmezése a Taşçı A relief három alakját kísérő feliratot illetően helytálló, kulcsot adhat a kérdéshez: „Manazi, Lupakki seregírnok lánya, Hattušili szolgálója, (aki) Zida testőrparancsnok fia(?)”.³⁴ Ez azt jelenti, hogy a kerek sapkás alakok az uralkodócsalád tagjai, mivel Zida I. Suppiluliuma fivére volt. Azaz, az azonosítható esetekben a II/B/b. típus királyi hercegeket, valamint hozzájuk hasonló státuszú alkirályt ábrázol, ami megmagyarázza a Kurunta-ábrázolástól való eltérést. Amit nem magyaráz meg és ami egyelőre nyitott kérdés is marad, az a szarv, illetve a hanyeri, hemitei és imamkului reliefek esetén a funkció problémája. Hiába hasonlóak ezek a vélelmezett határreliefek ikonográfiájához, mégsem azonosak velük, tehát nem valószínű, hogy határreliefek voltak, már csak azért sem, mert nincs tudomásunk arról, hogy határ futott volna azon a helyen, ahol állnak.³⁵ Ebben az összefüggésben nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy Hanyeri és Imamkulu esetében nem pusztán a herceg ábrázolása történt meg, hanem valamilyen kultikus, illetve mítikus jelenetsoré is.³⁶

Összefoglalóan a következők állapíthatók meg: a hattita királyi ikonográfiának Th. van den Hout által feltételezett B. csoportja nem egységes, s valószínűleg egyik sem áll közvetlen kapcsolatban a hattita királyi ikonográfiával (ennek kihatása Th. van den Hout fentebb említett elméletére a hattita uralkodók istenítését illetően további vizsgálatokat igényel). Az első közülük további kutatásokat igényel, de feltűnő a hasonlatosság a Viharisten egyes ábrázolásaival (B/I.). A második alcsoport (B/II/a.) nem az uralkodót ábrázolja, hanem Kurunta istent, védőisteni minőségében, s mint ilyen, megjelenhet határreliefeken is, melyből sikerült azonosítani, a Bronztábla szövegének segítségével a karabeli és hatipi reliefeket. A harmadik (B/II/b.) a királyi hercegeket, ill. alkirályokat ábrázolja, funkciójuk a jövődó kutatások tárgya kell, hogy legyen.

JEGYZETEK

- 1 A legújabb magyar Hérodotos-kiadás (Budapest, 1998) kommentátorának, Győry Hedvignek ehhez fűzött megjegyzése („Az itt leírt kompozíció azonban perzsa jellegű királyi sztélére utal”, 707.) teljes félreértés. Figyelemreméltó Hérodotos leírása, amely egyértelműen két, különböző helyre lokalizálható reliefről beszél: ezek közül eddig csak az egyiket találták meg Karabelnél (igaz, ott mindjárt kettőt: Karabel A és B). A leírásból bizonyos, hogy a másik reliefnek is a közelben kell lennie, ábrája és elhelyezkedése alapján valószínűleg a Karabel A és B reliefekéhez hasonló funkciót betöltve.
- 2 Kay Kohlmeyer, „Felsbilder der hethitischen Großreichszeit”: *APA* 15 (1983) 106.; „Anatolian Architectural Decorations, Statuary and Stelae”: Jack M. Sasson et al. (szerk.), *Civilizations of the Ancient Near East IV*. New York, 1995, 2651–2652.
- 3 A Karabel B relief meglehetősen töredékesen maradt fenn.
- 4 Pl. Kohlmeyer, *Felsbilder*, 106.; *Decorations*, 2652.; Eberhard P. Rossner, *Die hethitischen Felsreliefs in der Türkei. Ein archäologischer Führer*, München, 1988, 36–37.; Kutlu Emre, „Felsreliefs, Stelen, Orthostaten. Großplastik als monumentale Form staatlicher und religiöser Repräsentation”: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*, Stuttgart, 2002, 228.; Horst Ehringhaus, *Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der hethitischen Großreichszeit in der Türkei*, Mainz am Rhein, 2005, 120.
- 5 Pl. Rossner, *Felsreliefs*, 37–38.; Frank Starke, „Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend”: *Studia Troica* 7 (1997) 451. (Karabel A, B); Robert L. Alexander, „Contributions to the Interpretation of the Fraktin Reliefs”: Sedat Alp – Aygül Süel (szerk.), *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri. Çorum 16–22 Eylül 1996*, Ankara, 1998, 15. (általában); John David Hawkins, „Tarkasnawa, King of Mira. »Tarkondemos«, Boğazköy Sealings and Karabel”: *AnSt* 48 (1998) 21–25. (Karabel A, B; Hatip); Ehringhaus, *Felsreliefs*, 87–88. (Karabel A, B), 106. (Hatip), 108. (Hemite).
- 6 Kiadása Theo van den Hout, *Der Ulmitešub-Vertrag. Eine prosopographische Untersuchung*, StBoT 38, Wiesbaden, 1995.
- 7 Kiadása Heinrich Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV*, StBoT Beiheft 1, Wiesbaden, 1988.
- 8 Szövegéhez (§3' 16' – §4' 32'), párhuzamosan szedve a Bronz-tábla megfelelő soraival lásd van den Hout, *Ulmitešub*, 25–31.
- 9 Ali Dinçol et al., „The Borders of the Appanage Kingdom of Tarhuntaša. A Geographical and Archaeological Assessment”: *Anatolica* 26 (2000) 1–29., „Die Grenzen von Tarhuntaša im Lichte geographischer Beobachtungen”: Éric Jean – Ali Dinçol – Serra Durugönül (szerk.), *Kilikia: Mekânlar ve yerel güçler (M.Ö. 2. binyıl – M.S. 4. yüzyıl). Uluslararası yuvarlak masa toplantısı bildirileri, İstanbul, 2–5 Kasım 1999*, Paris, 2001, 79–86.; Jak Yakar et al., „The Territory of the Appanage Kingdom of Tarhuntaša. An Archaeological Appraisal”: Gernot Wilhelm (szerk.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie. Würzburg, 4.–8. Oktober 1999*, StBoT 45, Wiesbaden, 2001, 711–720. A Pergé-Kestros kérdés-körhöz lásd Otten, *Bronzetafel*, 37.
- 10 Ali Dinçol, „The Rock Monument of the Great King Kurunta and its Hieroglyphic Inscription”: Alp – Süel, *Hititoloji Kongresi*, 160.; Ehringhaus, *Felsreliefs*, 101–102.
- 11 Kohlmeyer, *Felsbilder*, 20–21.; Rossner, *Felsreliefs*, 46.; Ehringhaus, *Felsreliefs*, 87–88.
- 12 Megemlítendő még a MALKAYA feliratsorozat, azonban ezek olvasatát rendkívül komoly nehézségek terhelik, így tárgyalásuktól most eltekintek.
- 13 Hawkins, *Tarkasnawa*, 8–10, C1-ről is.
- 14 Anneliese Peschlow-Bindokat, „Eine hethitische Grossprinzinschrift aus dem Latmos”: *AA* 2001, 366.; „Die Hethiter im Latmos. Eine hethitisch-luwische Hieroglyphen-Inschrift am Suratka-ya (Beşparmak/Westtürkei)”: *Antike Welt* 33 (2002) 213–214. Jelentős a sziklakiszögellés sajátos alakja, amely a hettitáknál több esetben is mint határjelölő elem lép fel, s ez is a határjelölési funkció mellett szól, amely értelmezhetővé tenné a SURATKAYA feliratokat.
- 15 Kohlmeyer, *Felsbilder*, 83., 90., 95.; Rossner, *Felsbilder*, 50., 174., 184.; Emre, *Felsreliefs*, 226.; Ehringhaus, *Felsreliefs*, 72., 80., 90., 106. Kivételt képez A. Dinçol, aki szerint a hatipi alak egy apotropaikus isten, mivel élő uralkodót istenként nem ábrázoltak, utóda pedig nem volt, aki számára ilyen emléket faragtatott volna (*Rock Monument*, 162–163.).
- 16 „Tuthalija IV. und die Ikonographie hethitischer Großkönige des 13. Jhs.”: *BiOr* 52 (1995) Sp. 548–554.
- 17 Rainer M. Boehmer, „Götterdarstellungen in der Bildkunst”: *RIA* 3 (1969) 469., „Hörnerkrone”: *RIA* 4 (1975) 431–434.
- 18 Van den Hout, *Ikonographie*, Sp. 555–559.
- 19 Részletes bizonyítására ld. van den Hout, *Ikonographie*, Sp. 561–571.
- 20 Van den Hout, *Ikonographie*, Sp. 549. összeállítása alapján, néhány pontosítással. Ő keverékformákat is számon tart (Sp. 550–551.), de a magyarázatuk véleményem szerint más: 1. A sarkiszlai ceremoniális balta alakjai istenek (vö. Kurt Bittel, *Beitrag zur Kenntnis hethitischer Bildkunst*, SbHAW 1976/4, Heidelberg, 19–27.). 2. Az Eflatun Pınar-i forrászentélyen ülő istenalakok láthatóak, nem az uralkodó és felesége (vö. Martin Backmann – Sırm Özenir, „Das Quellheiligtum Eflatun Pınar”: *AA* 2004, 85–122.). 3. Az egyiptomi ábrázolásokon a hettita uralkodó egyszerűen egy hegyes koronát (sisakot?) visel, s erről még van den Hout is elismeri, hogy a királyi viselethez tartozik (Sp. 553.; a kérdéshez lásd Kurt Bittel, „Bildliche Darstellungen Hattušili's III. in Ägypten”: Harry A. Hoffner, Jr. – Gary M. Beckman [szerk.], *Kanışsuwar. A Tribute to Hans G. Güterbock on his Seventy-Fifth Birthday May 27, 1983*, AS 23, Chicago, 1986, 39–48.), vö. a hieroglif luvi jellel a 'király' szóra: *17 = REX = Δ III. Hattušili viselete a firaktini reliefen ugyanebbe az ábrázolás-típusba tartozik.
- 21 Peter Neve, *Hattuša. Stadt der Götter und Tempel. Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*, Mainz am Rhein, 1996, címlap.
- 22 Peter Neve, „Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1991”: *AA* 1992, 315. Abb. 7d.
- 23 Firaktinhez lásd a 20. jegyzetet.
- 24 A kérdés elemzéséhez irodalommal lásd Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford, 2005, 319–321.; vö. még Horst Klenkel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, HdO 34, Leiden–Boston–Köln, 1994, 296.
- 25 Lásd Hawkins, *Tarkasnawa*, 26 felsorolását irodalommal. A problémát érzékelté már van den Hout, *Ikonographie*, Sp. 549²¹ is.
- 26 Ehhez lásd John David Hawkins, „Tudhaliya the Hunter”: Theo P. J. van den Hout (szerk.), *The Life and Times of Hattušili III and Tuthaliya IV. Proceedings of a Symposium Held in Honour of J. de Roos, 12–13 December 2003, Leiden*, Leiden, 2006, 50–51. és Sanna Aro, „Art and Architecture”: H. Craig Melchert (szerk.), *The Luwians*, HdO 68, Leiden–Boston, 2003, 322.; nevéhez lásd Hawkins, *Tudhaliya*, 51–52. és uő, „Excursus 2. Reading of Cun. ⁰KAL // Hier. (DEUS)CERVUS”: Suzanne Herbordt, *Die Prinzen- und Beamtensiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa mit Kommentaren zu den Siegelinschriften und Hieroglyphen von J. D. Hawkins*, Mainz am Rhein, 2005, 290.
- 27 Hansgerd Hellenkemper – Jörg Wagner, „The God on the Stag. A Late Hittite Rock-Relief on the River Karasu”: *AnSt* 27 (1977) 167–173. és Pl. XXXI–XXXIV.
- 28 Kay Kohlmeyer, *Der Tempel des Wettergottes von Aleppo*, Gerda Henkel Vorlesung, Münster, 2000, 31. és Taf. 15.
- 29 Hawkins, *Tudhaliya*, 50. ugyanezt feltételezte III. Muršili említett pecsétjéről, de tovább nem lépett.
- 30 *Die Hethiter*, 349. Kat. Nr. 127.
- 31 A problémát érzékelté már Kohlmeyer, *Felsbilder*, 93. és van den Hout, *Ikonographie*, Sp. 567–568/115 is.
- 32 Hawkins, *Tarkasnawa*, címlap.
- 33 Ehringhaus, *Felsreliefs*, 66–68.
- 34 John David Hawkins, „Excursus 7. Interpretation of the rock inscription TAŞÇI”: Herbordt, *Nişantepe*, 292–293.
- 35 Ehringhaus, *Felsreliefs*, 107–108. belső határokat feltételező javaslatára nincs bizonyíték.
- 36 Hozzájuk lásd legutóbb Joost Hazenbos, „Zum İmamkulu-Relief”: Piotr Taracha (szerk.), *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday Warsaw*, 2002, 147–161. és Peter J. A. Stokkel, „A New Perspective on Hittite Rock Reliefs”: *Anatolica* 31 (2005) 171–188.